

RIMSKI AMFITEATAR U MURSI

U ovom radu obrađuje se problematika rimskog amfiteatra u Mursi na području provincije Panonije. U kontekstu topografije i urbanizma rimske Murse nastoji se rasvijetliti mogućnost postojanja građevine amfiteatra u definiranim prostornim i vremenskim okvirima. Kritičkim pristupom (pre)ispituju se postojeća tumačenja, dopunjuju novim saznanjima i rezultatima istraživanja stvarajući time svojevrsnu sintezu. Interdisciplinarnim naporima autor potkrepljuje svoje zaključke povijesnim izvorima, lingvističkim istraživanjima, prijevodima izvornika, etimološkim analizama, natpisnom građom, arheološkim ostacima, toponomastičkim survivalima, rekonstrukcijama te arhivskim, kartografskim i drugim vrstama podataka.

Marin Buovac

Đure Basaričeka 4
HR-23000 Zadar
marin.buovac1984@gmail.com

Stručni rad

UDK: 904.62:069(497.543Osijek)

Ključne riječi: Mursa, amfiteatar, stadion, gladijatori, Zosim.

UVODNE NAPOMENE

Rimske javne građevine namijenjene za zabavu stanovništva, kao što su primjerice amfiteatri i teatri, posjeduju gradovi s najvećim stupnjem civilizacijskog doseg.¹ U doba raznih sajмова, svetkovina i svečanosti te priredbe posjećuju brojni stanovnici iz raznih krajeva. Ne zaboravimo da su se na takvim masovnim događanjima ujedno ubirali glasovi za društveno-politički uspon pojedinih uglednika rimskog društva. Spomenute igre također predstavljaju važan element romanizacije nerimskoga svijeta, kao i bitnu odrednicu u vojnopoličkom životu Rimskoga Carstva.² Tako se uzduž limesa grade rimski amfiteatri izvan bedema pomoćnih ili legijskih logora kako

bi vojnicima pružili zabavu i rasteretili ih naporne vojne službe. Međutim, na borilištu amfiteatra također su do izražaja trebale doći sasvim određene vrline koje fungiraju u službi vojnih pobjeda i napredovanja rimske vojske.³ Na prostoru hrvatskog dijela rimske provincije Panonije tako se pretpostavlja postojanje triju indiciranih amfiteatara, odnosno prostora na kojima su se održavale gladijatorske borbe - *Andautonia*, *Siscia* i *Mursa*.⁴ Nažalost, rimskim amfiteatrima i teatrima na definiranom području zasad nije posvećena adekvatna znanstvena pozornost.⁵ Stoga će se u ovome radu nastojati obraditi rimski amfiteatar u Mursi, kako bi barem dijelom bila rasvijetljena problematika rimskih amfiteatara na spomenutom prostoru.

Sl. 1. Gestrateški položaj Murse uzduž dunavskog limesa (izvor: Marin 2018: 16)

1 Cambi 2002: 70; Buovac 2021: 39. Ovim putem želim najiskrenije zahvaliti na kolegijalnoj pomoći u prikupljanju slikovnog materijala, arhivske građe i literature: Marina Kovač (Arheološki muzej Osijek), Ante Grubišić (Muzej Slavonije), Zoran Wiewegh (Ministarstvo kulture Republike Hrvatske) i Mirko Sardelić (Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU).

2 Jeličić-Radonić 2008: 41; Buovac 2012a: 92.

3 Bomgardner 2000: 4.

4 Hoti 1992: 144; Buovac 2007: 304; Knezović 2010: 193-199; Vukelić, Pernjak 2013: 18-19. Područje rimske Murse se često opisuje kao kolonija u pozadini limesa, jer je Osijek danas udaljen 20 km od današnjeg toka Dunava, no otvoreno je pitanje je li to tako bilo i u antici s obzirom na to da su u moderno vrijeme deforestacija i isušivanje velikog dijela močvarnih površina znatno promijenili izvorni krajolik. Leleković 2020: 82.

5 Buovac 2010a: 131. O indiciranom teatru na području Murse vidjeti u: V. Katavić, Antefiksi s područja Murse, Osječki zbornik, 28 (2007), str. 60.

HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Što se tiče historijata istraživanja, valja izdvojiti samo nekolicinu istraživača osječke povijesti, koji su važni u pogledu istraživanja problematike rimskog amfiteatra u Mursi. Od iznimne je važnosti pritom grčki povjesničar Zosim (*Zosimus*) iz 5./6. stoljeća, čije obavijesti o rimskom amfiteatru (*stadion*)⁶ crpimo iz pisanih izvora. Veoma važan doprinos u proučavanju spomenutog spomenika predstavlja i rad inženjera Radoslava Franjetića koji, proučavajući planove, karte i nacрте Osijeka iz 18. stoljeća, rekonstruirao prvobitni izgled Murse, kada još mnogi dijelovi tog rimskodobnoga grada nisu bili devastirani i uklonjeni.⁷ Važnu osnovu za daljnja istraživanja Murse ujedno je dala Danica Pinterović koja se u svojim radovima doticala pitanja spomenutog rimskog amfiteatra.⁸ U radovima novijeg datuma svakako valja spomenuti doprinos Mirka Bulata koji, osim rimskog amfiteatra, naznačuje mogućnost postojanja i rimskog teatra u Mursi. Ostali autori samo usput spominju i navode već poznate i ustaljene činjenice o spomenutom amfiteatru, što se uglavnom svodi na istraživački rad navedenih autora.⁹

Sl. 2. Tlocrtni prikaz rimske Murse s naznačenim položajem amfiteatra izvan obrambenih zidina grada (izvor: Regan & Kaniški 2003: 83)

POVIJESNI IZVORI

Prvi podatak o postojanju rimskog amfiteatra na prostoru rimske kolonije Murse dobivamo od grčkog povjesničara Zosima u djelu *Ιστορία Νέα* (*Historia nova*). U tom djelu Zosim (*Zos. II. 63-64*) opisuje čuvenu borbu između Konstancija i Magnencija iz 351. godine:

6 Grčki je stadion bio trkalište duguljastog oblika do cca 200 m dužine, na kojem su se održavale utakmice u pet osnovnih vrsta sporta – u pentatlonu. Pinterović 2014: 143.

7 Minichreiter 1981: 137.

8 Pinterović 1956:76; 1978: 161; 1981: 78-79.

9 Šišić 1925: 157; Migotti 1994: 49; Janakievski 1998: 110; Cambi 2002: 70; Gračanin 2003: 14; Sanader 2004: 47; Šušnjara 2008: 10; Mimica 2009: 53; Buzov 2010a: 142; Knezović 2010: 197 i drugi.

Μούρση δὲ πλησιάσας ὁ Μυγνέντιος πῦρ προσήγαγε πύλαις, ὡς ἂν τοῦ καλλίπτοτος τὰ ξύλα σιδήρου διαπαρήθνητος εἴξαντι τῷ πυρὶ τὴν εἰς τὴν πόλιν εἰσοδὸν ἀναπειάσαι τῷ στρατῷ. τοῦτο μὲν οὖν αὐτῷ πρὸς ἔργον οὐκ ἤχθη, τῶν ἐπὶ τοῦ τείχους ὕδασι πολλῶν κατασβεννύντων τὸ πῦρ· τὸν δὲ Κωνσταντῖον προσαγαγόντι τῇ Μούρσῃ πυθόμενος ἕτερόν τι μηχανῶνται τοῖσδε. στάδιον ἦν τι πρὸ τῆς πόλεως τῶν ἀφορισθέντων ἀνωθεν τῇ τῶν ὀπλομάχων ἄμικλη, πανταχόθεν ἕλαις ἀμφορεφές. τοῦτω Κελτῶν φάλαγγας τέσσαρας ἐναπέκρυσεν, ἐγκελευσάμενος, ἐπειδὴν ἐφισταμένον Κωνσταντίου μέλλοι πρὸ τῆς πόλεως συνάπτεσθαι μάχῃ, τοῖς ἐναντίοις ἐπελθεῖν ἀδοκίτοις, ὥστε αὐτοὺς ἐν μέσῳ ληφθέντας πανωλεθρία διαφθαρεῖναι. τούτου δὲ τοῖς ἐφιστάωσι τῷ τείχει γνωσθέντος εὐθὺς ὁ Κωνσταντῖος Σκολιδῶν καὶ Μανὰδν τοὺς ταξίαρχας ἐξέπεμπε· οἱ δὲ τοὺς ὑπ' αὐτοῖς τεταγμένους ὀπλίτας τε καὶ τοξότας ἀριστίνδην ἐλάμβονοι τὰς θύρας τοῦ σταδίου πάσας ἀπέκλεισαν, ἀπολαβόντες δὲ τοὺς ὑπερκείμενους τούτου βαθμοὺς πανταχόθεν τε τοὺς ἐν τῷ σταδίῳ κυκλάσαντες κατεδέξαντο. ἐπεὶ δὲ τινες αὐτῶν ἐπιθέτες τὰ σάκη ταῖς κεφαλαῖς ἐπιφάθησαν τοῦ σταδίου διαρρηξῆναι τὰς θύρας, ὁμοῦ σμυπεσύντες καὶ τούτους βέλει τε βάλλοντες καὶ θείοντες ἕλξει διέμεναν, ἄχρις ὅτε διέφθειραν ἅπαντας. τοῦτω τῷ τρόπῳ τῆς Μυγνεντίου διαπίσευσης ἐπιβουλῆς καὶ τῆς ἐνέδρας εἰς τοῦναντίον αὐτῷ περιπέσεως, εἰς ταῦτὸν ἀμφοτέρωθεν γενόμενα τὰ στρατεύματα συνέκλιπτεν ἀλλήλοισ ἐν τῷ πρὸ τῆς Μούρσης πεδίῳ.

U nastavku teksta slijedi prijevod gore navedenog izvornika, odnosno odlomka¹⁰:

Približivši se Mursi Magnencije prinese vatru vratima, kako bi uništio željezo koje je pokrivalo drva i prepustio ga vatri te otvorio vojsci ulaz u grad. To mu, dakle, nije pošlo za rukom, jer su oni na zidu gasili vatru velikim količinama vode; doznajući pak da se Konstancije primaknuo Mursi, smisli nešto drugo, ovakvo. Bijaše ispred grada neki stadion onih određenih odiskona za natjecanje teško naoružanih, sa svih strana zatvoren drvećem. U njemu sakrije četiri keltske falange, zapovjedivši, budući da se bitka trebala zametnuti ispred grada jer se Konstancije zaustavlja, da protivnicima priđu iznenada, tako da ih uhvate u sredinu i potpuno unište. Kad su to shvatili oni koji su stajali na zidu, Konstancije smjesta pošalje taksijarhe Skolidoju i Manada, a oni izabravši po vrsnoći hoplite i strijelce iz četa kojima su zapovijedali otvore sva vrata stadiona, zauzmu stepenice koje su ležale povrh njega te odasvud okruže one na stadionu i pokušali razvaliti vrata stadiona, napali su ih zajedno gađajući strijelama i udarajući mačevima bez prekida dok ih nisu sve pobili. Tako je Magnenciju propao naum i zasjeda se okrenula protiv njega te su se obje vojske sastale na istome mjestu i napadale jedna drugu u ravnici ispred Murse.¹¹

Prema obavijestima iz spomenutog pisanog izvora doznajemo kako se građevina dotičnog amfiteatra nalazila izvan obrambenih zidina (*extra muros*), u neposrednoj blizini gradskih vrata¹². U tom amfiteatru uzurpator Magnencije sakrio je četiri augzilijarna pomoćna odreda koja su u

10 Za potrebe ovog rada koristio sam se sljedećim izdanjem i prijevodom: August Immanuel Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Zosimos –, Bonnae 1837., 116–117. Ovom prilikom bih htio zahvaliti kolegici Aleksandri Ristovi iz Muzeja grada Skoplja (Makedonija) na pomoći u vezi s prijepisom citiranog odlomka.

11 Na ovom mjestu htio bih najiskrenije zahvaliti profesoru Milenku Lončaru sa Sveučilišta u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju, na prijevodu navedenog odlomka.

12 Pinterović 1977: 96; Lolić & Wiewegh 2012: 214; Sardelić 2012: 77, 90.

presudnom trenutku trebala Konstancijevu vojsku napasti s leđa (Buzov 2009: 65). Međutim, pripadnici Konstancijeve vojske smještene na zidinama primjećuju kretanja odreda te obavještavaju svoje nadređene. Konstancije šalje vojničke tribune Skolidoja i Manada koji, uz pomoć pješaka i strijelaca, okružuju neprijateljske vojnike i izvršavaju prepad na amfiteatar. U žestokome krvoproliću taj odred uspješno uklanja opasnost, o čemu nas potanko obavještava navedeni prijevod izvornika.

Grčki povjesničar Zosim je u pisanju svojeg djela upotrebljavao nekoliko danas zagubljenih povijesnih izvora pa točnost i vjerodostojnost njegovih informacija ovise o točnosti informacija koje je preuzimao od autora danas već izgubljenih povijesnih izvora npr. Eunapije iz Sarda, Olimpior iz Tebe u Egiptu...¹³ Mehaničko prepisivanje i kompiliranje izvora osobito dolazi do izražaja u petoj knjizi, u opisu događaja iz 407. godine, gdje neosjetno prelazi iz jedne u drugu krajnost u pogledu ocjene Stilihonove uloge.¹⁴ Svakako valja istaknuti kako je Zosimova *Historia nova* stigla do nas u samo jednom jedinom srednjovjekovnom prijepisu koji je, po svoj vjerojatnosti, nastao u carigradskom samostanu Studion, a kasnije je čuvan u Vatikanskoj knjižnici (*Bibliotheca Apostolica Vaticana*). To djelo predstavlja vrijedan povijesni izvor, osobito za poznavanje prilika u razdoblju od 378. do 410. godine. Međutim, spomenuti izvor ne može konkurirati brojnim drugim kasnoantičkim autorima koji su objektivno izvještavali o pojedinim događajima kao svjedoci toga vremena. Stoga ne treba čuditi što u samom djelu postoji niz sadržajnih pogrešaka i netočnosti u kronologiji, titulaturi, geografskim, etnografskim i brojnim drugim odrednicama.¹⁵ Tako, na primjer, Zosim više puta ne raspoznaje razliku između rijeke Dunava i Dona.¹⁶ Tome bi *per analogiam* mogao biti razlog što Zosim ujedno ne razlikuje termine kojima se označava tipologija antičkih građevina koje su služile za razonodu i zabavu stanovništva, poput stadiona ili pak amfiteatra. U tom kontekstu osobito je signifikantna pojava da se upravo u istočnom dijelu Rimskog Carstva termini za javne građevine poput stadiona i amfiteatra znaju „pomiješati“, što je zabilježeno na primjeru epigrafskih spomenika te u opisima kasnoantičkih pisaca i srednjovjekovnih kompilatora.¹⁷

LINGVISTIČKA ISTRAŽIVANJA

Kao što smo maloprije ustvrdili, na primjeru epigrafskih spomenika te u opisima kasnoantičkih pisaca i srednjovjekovnih kompilatora nije neuobičajena pojava miješanja termina kojima se označava tipologija antičkih građevina koje su služile za razonodu i zabavu stanovništva, poput stadiona ili pak amfiteatra. Recentna istraživanja o

rimskim amfiteatrima također potvrđuju lingvističko-semantičku problematiku miješanja tih termina na relaciji “stadion“ i “amfiteatar“.¹⁸ Grčki povjesničar Zosim pri atribuciji ovdje obrađivane građevine koristi termin *stádion* (stadion), koji je pri topografskom opisu rimske kolonije Murse korišten ukupno tri puta, dok se u ostalim dijelovima knjige ne spominje. Pritom je, doduše, dvojbena misli li Zosim u Mursi na svrhu (objekt za atletska natjecanja) ili izgled / veličinu objekta (stadij: amfiteatar dužine oko 200 m) koji spominje.¹⁹ Spomenuto tumačenje dodatno pojačava činjenica kako za opis predmetne građevine Zosim koristi pojam “neki” stadion, u značenju “neka vrsta stadiona”. Moguće je i da je stadion (Zosimu) samo nešto širi pojam od amfiteatra, odnosno jednog tipa stadiona. Drugim riječima, svaki amfiteatar je možda (bio) stadion, ali svaki stadion nije morao nužno biti amfiteatar. Imajući u vidu takvo razmišljanje, ohrabreno možemo pretpostaviti da je na prostoru Murse ipak riječ o građevini rimskog amfiteatra, čijoj atribuciji dodatno pogoduje blizina panonskog limesa i kolonijalni status.²⁰ Poznata je činjenica da u sklopu ili blizini limesa nalazimo niz rimskih amfiteatara koji čine sastavni dio kompleksa tamošnjih vojnih logora – *Carnuntum, Aquincum, Brigetio, Viminacium*.²¹

U kontekstu uspoređivanja atletske natjecanja (u stadionima) i gladijatorskih igara (u amfiteatrima), od ključne važnosti za ovdje obrađivanu problematiku predstavlja spomenuti prijevod izvornika grčkog povjesničara Zosima u djelu *Ἱστορία Νέα* (*Historia nova*), čijem ćemo jednom odlomku posvetiti posebnu pozornost. Naime, u tom segmentu teksta spominju se protagonisti predmetne građevine, odnosno “...onih određenih odiskona za natjecanje teško naoružanih”. Kako bismo uspješno razriješili ovdje obrađivanu dihotomiju “stadion - amfiteatar” i “atletska natjecanja - gladijatorske borbe” na primjeru građevine u Mursi, opravdano se postavlja pitanje kojim je to sportskim natjecateljima u rimskom svijetu bilo potrebno “teško naoružanje”? Imajući u vidu kako se natjecatelji na antičkim stadionima za potrebe atletske natjecanja nisu služili teškim naoružanjem, na ovome mjestu nedvojbeno postaje jasno da je pritom riječ o rimskim gladijatorima. Na temelju posrednog spomena gladijatora i njihovih specifičnih naoružanja (*armatura*) dobivamo konačnu potvrdu o atribuciji i namjeni te građevine, što je iznimno važno za topografiju i urbanizam rimske Murse.

13 Liebeschuetz 2006: 206; Marin 2018: 79.

14 Goffart 1989: 88.

15 Usporedi: München-Helfen 1973: 32, 60, bilj. 217.

16 1973: 158.

17 Usporedi: Hufschmid 2009: 23, 275; Dodge 2009: 30-31; Lončar 2002: 451, bilj. 1269. O zamjeni termina „teatar“ i „amfiteatar“ vidi: Gardner Wilkinson 1848: 159-160; Bulić 1986: 73, bilj. 24; Kirigin 1996: 25; Marović 2006: 255; Kozličić 2006: 320-323.

18 Hufschmid 2009: 23, 275; Dodge 2009: 30-35; Lončar 2002: 451, bilj. 1269.

19 Općenito pojavu antičkih stadiona možemo vezati uz prostor grčke hemisfere, o čemu ujedno svjedoče primjeri u sljedećim gradovima: Atena, Argos, Delfi, Delos, Dodona, Eleuzina, Epidaur, Istam, Korint, Kos, Megalopolis, Mesena, Nemeja, Olimpja, Tegeja i dr. (Juric 2001: 274-524). Za potrebe ove rasprave također usporedi: Ζωνπαῖς (Ζωώνης ὁ) (Ἐπιτροπὴ ἱστοριῶν XIII, 8).

20 Brunšmid 1900: 21-27; Sanader 2008: 99-101; Matijašić 2009: 225.

21 Futtrell 2001: 64-65; Rendić-Miočević 2003: 177-178; Vujović 2012: 20-22; Buovac 2014: 74; Vukmanić 2017: 257; Radman-Livaja 2020: 34. Ujedno sama količina izgrađenih amfiteatara diljem prostranog Rimskog Carstva, u odnosu na građevine stadiona, također govori u prilog omiljenosti i važnosti gladijatorskih igara naspram atletske natjecanja priređivanih u sklopu stadiona.

Sl. 3. Položaj rimske Murse s naznačenom kraticom "Amfi." na arhivskoj građi inženjera Radoslava Franjetića iz 1930.? (izvor: Marin 2018, 52)

ARHIVSKA I TOPONOMASTIČKA ISTRAŽIVANJA

Za potrebe istraživanja problematike rimskog amfiteatra u Mursi svakako su važna arhivska istraživanja. U tom kontekstu važan je doprinos inženjera Radoslava Franjetića koji je na temelju terenskih proučavanja i katastarskog plana Osijeka iz 1786. godine napravio dragocjene rekonstrukcije tlocrta rimskodobne Murse.²² Upravo na Franjetićevim rekonstrukcijama ucrtan je položaj rimskog amfiteatra i bazilike mučenika (vidi: Sl. 4.). Terensko uleknuće izvan jugozapadnog ugla gradskih bedema, zabilježeno na mapama i planovima Osijeka iz 1755., 1761., 1772. i 1786. godine, najvjerojatnije označava položaj rimskog amfiteatra²³. Upravo ovdje obrađivani planovi Osijeka odražavaju stanje osječkog terena, kada još mnoge ruševine, zidine i dijelovi rimskodobne Murse nisu bili uklonjeni. U tom pogledu važan je i spomenuti nacrt Osijeka iz 1786. godine, na kojem je vidljiva jedna terenska depresija eliptičnog oblika pod dvočlanim toponomastičkim nazivom *Schildkröten Teich* (Jezero kornjača).²⁴ Ovdje obrađivani amfiteatar rimske kolonije Murse valja potražiti južno od tvrđavskog i starog vojničkog groblja prema Frankopanskoj ulici, gdje su danas izgrađene brojne kuće i stambene jedinice suvremenog osječkog naselja Novi grad²⁵. Ostaci antičke Murse temeljito su razrušeni tijekom 18. i 19. stoljeća kako bi se dotični građevinski materijal i zemlja iskoristili za gradnju današnjeg Osijeka i nasipa u obližnjem baranjskom selu Bilju.²⁶ Bez obzira na to što je ta terenska depresija poravnata i zatrpana, postoji otvorena mogućnost da se determiniraju pojedine konture i formacije koje bi mogle upućivati na postojanje rimskog amfiteatra na definiranom prostoru.

22 Zaninović 1987: 14; Pinterović 1978: 161; Leleković 2020: 87-88.

23 Pinterović 1977: 96; Bulat 2001: 52; Filipović 2006: 198; Marin 2018: 80; Vukmanić 2017: 257.

24 O povezanosti rimskih amfiteatara i toponomastičke građe pogledati: Buovac 2011a: 457, bilj. 3.

25 Lolić & Wiewegh 2012: 214; Buzov 2009: 65.

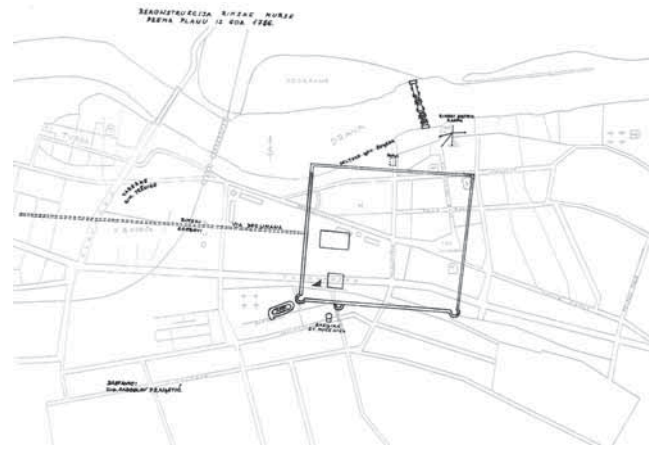
26 Goricke-Lukić 2000: 8-9; Radić 2020: 20; Leleković 2020: 136; Palfi 2017: 241.

Sl. 4. Ubikacija građevine amfiteatra i pripadajućeg toponima *Schildkröten Teich* na mapi iz 1786. godine (izvor: Pinterović 1956: karta br. 5)

FRANJETIĆEVA ISTRAŽIVANJA – analiza, razrada, opservacije

Na ovome mjestu treba se nanovo osvrnuti na nekoliko trenutaka povezanih s Franjetićevim opisom, atribuiranjem i valoriziranjem rimskog amfiteatra u Mursi, osobito u pogledu njegove funkcije, strukture, dimenzija, omjera, oblika i kapaciteta.²⁷

Sl. 5. Franjetićeva rekonstrukcija Murse s naznačenim položajem rimskog amfiteatra (izvor: Marin 2018, 53)

a) Rimski amfiteatri izrazito eliptičnog, odnosno izduženog oblika poput onog prikazanog na Franjetićevu nacrtu predstavljaju relativno rijedak graditeljski tip pa su oni registrirani samo u manjem broju dosad poznatih slučajeva (*Flavia Solva*, *Virunum*, *Caesarea - Mauretania*). Svojim tlocrtnim oblikom neminovno podsjećaju na antičke građevine cirka ili stadiona, što bi ujedno bilo usuglašeno s terminom koji Zosim upotrebljava pri spomenu amfiteatra u Mursi.²⁸ Izuzetno izduženi tlocrtni oblici tih amfiteatara vuku

27 Pisacom mašinom ispisani tekst elaborata s originalnim rukopisnim potpisom inženjera Radoslava Franjetića, u kojem se nalazi rekonstrukcija urbanističkog plana rimske Murse, čuva se u Muzeju Slavonije.

28 Maranti 1999: 50-52; Günther 2008: 42. Termin *stadion* etimološki potječe od grčke riječi *στάδιον* i predstavlja mjernu jedinicu (stadij) u vrijednosti od cca 200 metara, što je u skladu s podacima o dimenzijama koje Franjetić navodi u svojem elaboratu.

podrijetlo s prostora sjeverne Afrike, pri čemu se ujedno reflektiraju program, sadržaj i vrste igara koje su se izvodile u njihovim arenama. Naime, na prostoru sjeverne Afrike su se u sklopu takvih građevina trenirali konji za potrebe raznih konjaničkih igara i utrivanja).²⁹ Takav izduženi oblik ujedno dolazi do izražaja u noričkim amfiteatrima koji su na tom prostoru građeni utjecajem i posredovanjem nekolicine uglednika i gradskih službenika, čiji je *cursus honorum* u tijesnoj vezi s prostorom afričkih provincija. Je li se taj utjecaj širio sve do područja rimske Murse, zasad možemo samo nagađati. Za razliku od uobičajenih eliptičnih tlocrtnih oblika amfiteatara, ovako izdužen oblik tih građevina davao je gledateljstvu ograničen pogled i preglednost situacije na borilištu (areni) s obzirom na to da vidno polje pojedinoga gledatelja smještenog na jednom kraju gledališta po svoj prilici nije moglo zbog stanovite udaljenosti dosegnuti do dijagonalno suprotnog dijela amfiteatra na kojem se mogao odvijati neki događaj. Međutim, takav oblik građevine bio je, s druge strane, veoma prikladan za potrebe odvijanja određenih utrivanja, manevriranja i izvođenja nekih kretnji u određenom pravcu pri velikim brzinama, što je ujedno u stanovitom morfološkom obliku karakteristično za građevine poput cirka ili stadiona. Stoga bi navedeni program i sadržaj ovdje nabrojanih amfiteatara (utrke konja, trkalište, *venatio*) mogli ujedno uvjetovati izduženi oblik rimskog amfiteatra u Mursi.

b) Što se tiče statističkih podataka u pogledu usporedbe i veličine amfiteatra, svakako valja istaknuti, u punom smislu riječi, veličinu rimskog amfiteatra u Mursi. Naime, prema Franjetećevim podacima dimenzije rimskog amfiteatra u Mursi iznose 200 x 100 metara, čime bi se prema tlocrtnim dimenzijama mogao svrstati među najveće amfiteatre na prostoru cijeloga Rimskog Carstva.³⁰ Stoga se može smatrati da je pritom ipak riječ o dimenzijama cijele depresije, a ispod kojeg se nalaze znatno manji ostaci ovdje obrađivanog amfiteatra.

c) Ovdje obrađivani tlocrtni oblik rimskog amfiteatra u Mursi na ovome mjestu valja matematičkim putem potkrijepiti (statistički podaci). S obzirom na naznačene *relativne dimenzije* amfiteatra u Mursi, dolazimo do međusobnog odnosa između njegove duže i kraće osi u omjeru 2:1, čime se naznačuje njegov *koeficijent izduženosti*.³¹ Dimenzije amfiteatara klasičnih oblika, poput onih zabilježenih na prostoru istočnojadranske obale u Puli ili Saloni, daju međusobni omjer između dužih i kraćih osi u omjeru 5:4.³²

d) Prema podacima iz Franjetećeva elaborata amfiteatar u Mursi je na površini od 14.000 m² mogao ugostiti ukupno

29 Groh 2005: 97-99. Rimska Mauretania bila je poznata po lovu na divlje životinje, za potrebe priređivanja raznih utrivanja u cirku ili odvijanja venacija (*venatio*) u arenama diljem prostranoga Rimskog Carstva, o čemu u prilog ujedno govore brojni prikazi na mozaičnim scenama, reljefne predstave, natpisna građa i povijesni izvori. Lov i uzgoj dotičnih životinja ispostavio se kao veoma profitabilan posao jer su, primjerice, najbrži konji eksportirani u Rim.

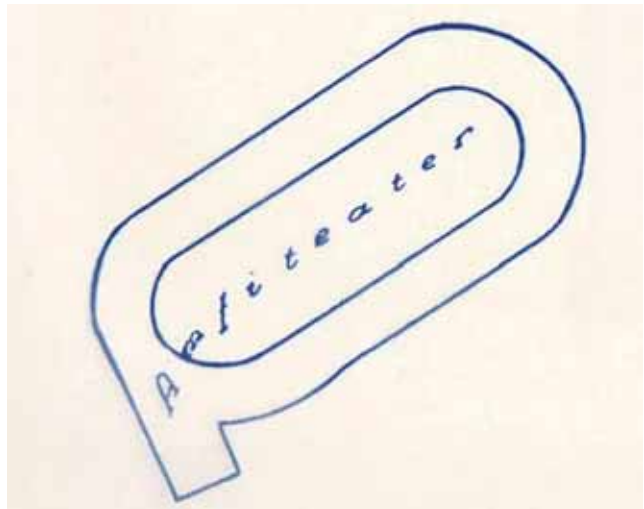
30 Wilson Jones 1993: 439-442; Manieri Elia 2003: 1352-1353.

31 Usporedi: Groh 2005: 92.

32 Krizmanich 1976 – 1978: 422; Buovac 2011b: 54; Krizmanich 1978: 413-425; Glušević 2006: 314-315.

4000 gledatelja³³. Proporcionalno veličini amfiteatra trebao bi se kretati i broj gledatelja, prema čemu bi ovaj amfiteatar trebao višestruko nadmašiti brojku od četiri tisuće gledatelja. Samo usporedbe radi, na ovome mjestu navodim dimenzije i kapacitete obližnjih amfiteatara:³⁴ *Flavia Solva* (97 x 45 m) 3500 gledatelja, *Virunum* (108 x 46 m) 5000 gledatelja, *Aquincum* – civilni amfiteatar (86 x 75 m) 7000 gledatelja, *Aquincum* – vojni amfiteatar (131 x 107 m) 10.600 gledatelja, *Carnuntum* – civilni amfiteatar (122 x 106 m): 13.700 gledatelja, *Carnuntum* – vojni amfiteatar (98 x 76 m) 10.800 gledatelja, *Viminacium* (84 x 74 m) 7000 gledatelja.³⁵

e) Svakako valja imati u vidu mogućnost da je amfiteatar u Mursi možda sagrađen od drvene građe.³⁶ Naime, poznato je da se amfiteatri mogu graditi od drva, kamena ili pak opeke.³⁷ Upravo su prvotni amfiteatri građeni od drva, čije podrijetlo i postojanje duguje upravo drvenim tribinama (*spectacula*) sagrađenim na rimskim forumima. Upravo na području panonskog bazena zabilježena je gradnja rimskih amfiteatara od drva, čime se taj materijal postupno zbog svoje trošnosti zamjenjivao kamenom građom.³⁸ Jednako tako pretpostavlja se da je od drvene građe bio sagrađen možebitni amfiteatar u Andautoniji.³⁹

Sl. 6. Franjetećev tlocrtni prikaz rimskog amfiteatra u Mursi (izvor: Pinterović 1956: karta br. 4.)

33 Pinterović 1956: 76; Šimić, Filipović 1997: 55.

34 Spomenuti statistički izračuni temelje se na novoj studiji iz 2019. godine koja se bavi sustavnim uspoređivanjem veličine amfiteatara, međusobnog odnosa gledališta i arene, veličine naselja i brojnih drugih faktora, kako bi se što bliže uspjelo precizirati ukupni kapacitet pojedinog amfiteatra. U tom kontekstu moramo računati na modificirani kapacitet pojedinih amfiteatara, kao i zabilježena odstupanja na temelju spomena kapaciteta amfiteatara u dosadašnjoj literaturi. Također bilježimo stanovita odstupanja kod ukupnih dimenzija amfiteatara, ovisno o autorima, razdoblju, metodologiji i načinu istraživanja.

35 Hackett 2019: 149-150; Hönl & Henze 1984: 205-207. Što se tiče dimenzija i kapaciteta amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale, valja spomenuti amfiteatre u rimskim kolonijama Saloni (126 x 102 m) i Poli (132 x 105 m), čiji se kapacitet kreće u rasponu od 15.000 do 25.000 gledatelja, dok se kapacitet amfiteatra u Burnumu (118 x 87 m) procjenjuje na 8000 gledatelja (Dyggve 1933: 132; Cambi et al. 2006: 26; Buovac 2013a: 139; Starac 2010: 17).

36 Pinterović 1977: 96; Marin 2018: 79; Buovac 2018: 913-914; Radman-Livaja 2020: 34

37 Devoti 1997: 43-44. *Amphitheatrum Castrense* u Rimu sagrađen je gotovo u cijelosti od opeke, zbog čega se izvrsno uklapa u sustav gradskih fortifikacija, odnosno Aurelijanove zidine. Hönl & Henze 1984: 160-161.

38 Stiglitz et al. 1997: 700.

39 Gregl 1991: 51, 61; Junkelmann, 2010: 37; Buovac 2013b: 151-152.

f) Što se tiče samog oblika obrađivane građevine, svakako se valja osvrnuti na njezinu izbočinu koja je inače neuobičajena za amfiteatre i druge vrste građevina namijenjenih za zabavu i rekreaciju. Razmatrajući Franjetićevu rekonstrukciju grada Osijeka i osobito njegova amfiteatra, daje se zaključiti da se taj segment nalazi na jednome od krajeva građevine. Iz spomenutog elaborata teško se može zaključiti o čemu je riječ. Međutim, ne treba isključiti se možda radi o svojevrsnom ulazu ili dodatku građevine, kao što je to slučaj s prostorijom pripojenom na južnom ulazu amfiteatra u Burnumu.⁴⁰

g) Što se tiče tipologije amfiteatra u Mursi, zasad iz arhivskog istraživanja ne možemo dokučiti koliko je takva vrsta građevine imala ulaza, premda su rimski amfiteatri imali minimalno dva ulaza. U rješavanju ovog pitanja svakako valja konzultirati povijesne izvore i njihov lingvistički aspekt, koji progovaraju o amfiteatru u Mursi. Naime, grčki povjesničar Zosim pri opisivanju borbe i opsade amfiteatra spominje sintagmu *sve ulaze* (amfiteatra), što bi upućivalo da je tih ulaza bilo više (u protivnom bi možda koristio izraz *oba* ulaza).

Međutim, sve ovdje dobivene interpretacije i zaključke o rimskom amfiteatru u Mursi treba uzeti sa stanovitim oprezom i zadržkama jer je polazišna osnova za ovo zaključivanje predodređena i ovisna o točnosti prvotnih podataka dobivenih iz elaborata inženjera Radoslava Franjetića. Imajući u vidu sve prednosti i manjkavosti tog elaborata, svakako ga u ovom kontekstu treba shvatiti kao svojevrsan predložak koji će budućim istraživanjima biti doraden, mijenjan i dopunjavani. U tom kontekstu su važna recentna istraživanja koja nude revalorizaciju dosadašnje topografije rimske Murse. Novo čitanje antičkog nalazišta Murse zasniva se na rezultatima intenzivnih arheoloških iskopavanja koji se u provode posljednjih 20 godina. Pregledom rezultata tih istraživanja predočeno je novo iscrtavanje topografije i urbanizma Murse, s posebnim osvrtom na položaj i izgled bedema, rastera ulica, predgrađa i gradskih groblja.⁴¹ Nadalje, stari zemljovid pokazuju da je prostor istočne Baranje bio prekriven močvarama te da je u njima bilo kakva gradnja bila nemoguća. Štoviše, područje oko Murse bio je skup nekoliko močvara, što je svakako utjecalo na tamošnju topografiju i urbanizam grada.⁴² Upravo ta močvarna tla, prostor urbanog areala grada, kao i postojanje širokog prostora nekropola oko rimske Murse uvelike sužavaju odabir pozicije za gradnju rimskog amfiteatra u Mursi. Stoga bi ubikaciju rimskog amfiteatra u Mursi valjalo potražiti izvan tog područja.⁴³

40 Usporedi: Cambi et al. 2006: 10-12.

41 Leleković 2020: 77.

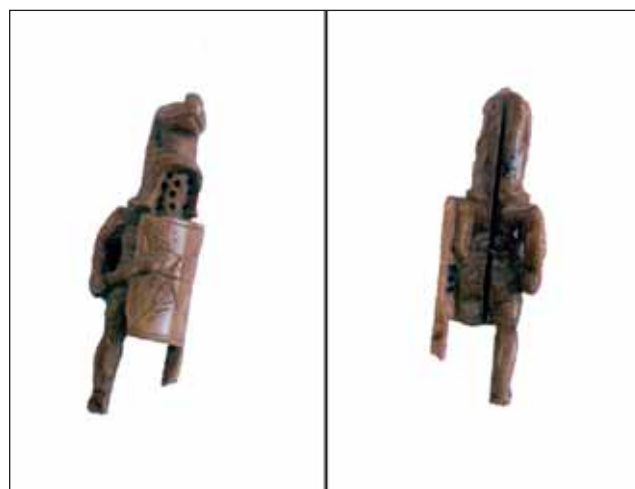
42 Leleković 2020: 82-83.

43 Vukmanić 2017: 257. Što se tiče odnosa modernoga Osijeka i ovdje obrađivane građevine, svakako valja napomenuti kako je na planovima Osijeka jugoistočno od Tvrđe bilo moguće razaznati denivelirani dio zemljišta te je i inženjer Radoslav Franjetić, prema planu iz 1786., eliptičnu jamu veličine 100 x 200 m južno od groblja u Frankopanskoj ulici i Vijencu Ivana Česmičkog (jugozapadno od Murse) smatrao logičnim za položaj stadiona – ali ostaci spomenute građevine na tom području nisu pronađeni. Drugo je pak ulekuće slične veličine, možebitnu arenu, i danas moguće vidjeti u Ulici cara Hadrijana ispod željezničkog nadvožnjaka sjeverno od zgrade Osječke ljevaonice željeza i tvornice strojeva (OLT), južno od zgrade Hrvatske elektroprivrede (HEP), zapadno od negdašnje Murse.

ARHEOLOŠKI NALAZI

Nakon povijesnih izvora, kartografskih podataka i arhivske građe, svakako posebnu znanstvenu pozornost valja posvetiti arheološkim nalazima koji progovaraju o popularnosti i omiljenosti gladijatorskih motiva na području antičke Murse.

Naime, na području rimske kolonije Murse pronađen je primjerak koštane drške sklopivog noža u obliku antropomorfnog prikaza gladijatora. Spomenuti arheološki nalaz pronađen je 1877. godine na obali Drave kod Tvrđe. O točnoj mikrolokaciji pronalaska ove rimskodobne drške zasad nemamo podataka, kao ni o tome što se s predmetom događalo nakon pronalaska. Poznat je jedino podatak da je predmet osječkom muzeju donirao građanin Josip Handel 1895. godine.⁴⁴

Sl. 7. Drška koštanog sklopivog noža u obliku gladijatora tipa *mur-milo* (AMO-AA-567, Zbirka rimskih koštanih predmeta, Muzej Slavonije, doradeno prema: Kovač 2017, 45)

Drška tog sklopivog noža oblikovana je u vidu gladijatora tipa *mur-milo* sa svom karakterističnom opremom za dotičnu armaturu.⁴⁵ Općenito su gladijatori u rimsko doba bili čest motiv na predmetima svakodnevnog i ukrasne uporabe. Najčešće su na drškama bili prikazivani popularni gladijatori poput tračanina, murmila, sekutora i retarijusa, i to obično po jedan, rjeđe u paru. Datira se u širi vremenski okvir, od 1. do 4. stoljeća, i čuva se u Arheološkom muzeju Osijek pod inventarnim brojem AMO-AA-567.⁴⁶

44 Kovač 2017: 45.

45 Dotična armatura gladijatora bila je popularna u rimsko carsko doba, a prepoznatljiv je po svojoj specifičnoj opremi: velikoj perforiranoj kacigi s perjanicom od konjske dlake (*cassis crista*), kratkom maču (*gladius*), kvadratnom štitu (*scutum*) i štitniku za jednu ruku izrađenom od metalne legure (*manica*). O gladijatorskim armaturama vidi: Sanader 2008: 129-142.

46 Kovač 2017: 45.

EPIGRAFSKI NALAZI

Važan trag u rasvjetljavanju problematike rimskog amfiteatra u Mursi svakako predstavlja nalaz rimskodobnog žrtvenika iz Osijeka. Taj se spomenik sastoji od centralnog natpisnog polja i reljefnih predstava po strani. Na lijevoj, užoj strani žrtvenika isklesan je u reljefu krilati grifon koji stavlja svoju desnu prednju nogu na kotač pred njim. Na desnoj strani žrtvenika je prikaz zdjelice s ručicom (*patera*) i vrč (*urceus*) – kultno posuđe koje se rabilo prilikom prinošenja žrtve.⁴⁷ Spomenuti spomenik sačinjen je od pješčanika pa je slabo očuvan.⁴⁸

Sl. 8. Prikaz žrtvenika iz Murse sa spomenom božice Fortune Casuali (izvor: Brunšmid 1900: 39)

Spomenuti epigrafski natpis u restituciji glasi (CIL III, 10265): Fortuna[e] / casual(i) / M(arcus) Ael(ius) Balbin[us] / te[s]s[e]rar(ius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Sintagma *tesserarius* predstavlja podčasnika koji raznosi parolu (*tessera*) unutar logora primivši je od vođe, ali natpis nam ne kazuje u kojoj je legiji ili pomoćnoj trupi ovdje spomenuti podčasnik služio.⁴⁹ U ovom kontekstu zanimljivo je Brunšmidovo tumačenje dotičnog spomenika, koji uspješno prepoznaje i tumači simboličku razinu naznačenih motiva, pogotovo kad je riječ o povezanosti grifona i Fortune s božicom Nemezom: “Zanimljiv je pridjevnik božice Fortune, koji se nije na nijednom drugom rimskom spomeniku našao. Biti će, da sa s pridjevkom Casuali s označenom stranom božice u nekom savezu stoji grifon sa kotačem, za kojega znademo, da stoji u snošaju i sa Nemezom.”⁵⁰ Spomenuti žrtvenik čuva se u muzeju u Budimpešti.⁵¹

RELIGIJSKI ASPEKT

U kontekstu postojanja amfiteatra na području rimske kolonije Murse valja razmotriti žrtvenik božice Fortune koja je, uz božicu gladijatora Nemezu, bila na glasu kao zaštitnica teatra, amfiteatra i gladijatorskih igara, što potvrđuju brojna svjedočanstva u sklopu rimske politeističke religije.⁵² U mnogim djelima i antičkim izvorima se božica Fortuna spominje kao *alter ego* božice Nemeze.⁵³ Stoga nije

isključena mogućnost da upravo žrtvenik božice Fortune, s navedenim ikonografskim predstavama, upotpunjuje gladijatorsku domenu i važnost rimske kolonije Murse. Osim toga, pojedini povijesni izvori bilježe podatak o međusobnom prožimanju, utjecaju i povezanosti božica Nemeze i Fortune. Stoga spomenuti nalaz i predstave indirektno upućuju na mogućnost postojanja amfiteatra u Mursi jer žrtvenik zaštitnice amfiteatarskih, odnosno gladijatorskih igara pronađene unutar dotičnoga grada daje dobru osnovu za njihovo detaljnije istraživanje. Određena koncentracija (gladijatorskih) božanstava, odnosno božanstava koje je moguće dovesti u vezu s postojanjem gladijatorskih igara i građevine amfiteatra može upućivati na njihov karakterističan program koji se upravo u tom gradu odvijao.⁵⁴ Posebnu epizodu u rimskoj umjetnosti predstavlja odnos grifona i božice Nemeze, koje susrećemo na pojedinim spomenicima iz domene antičke ikonografije. Također se javlja mišljenje da grifoni predstavljaju zoomorfnu oblik božice Nemeze, što bi u istraživanju religijsko-mitološkog konteksta amfiteatara i gladijatorskih borbi davalo potpuno novu dimenziju.⁵⁵ U tom kontekstu valja ujedno upozoriti na njegovu apotropejsku vrijednost koju opažamo na nekim primjerima bojne, odnosno gladijatorske opreme. U tom smislu vrijedan je podatak da je hrbat kacige koju je nosio *thraex* bio ukrašen protomom u obliku grifona.⁵⁶

USPON KRŠĆANSTVA I ZABRANA GLADIJATORSKIH IGARA

Općenito se u neposrednoj blizini rimskih amfiteatara nalaze nekropole i poganska svetišta, gdje su tamošnji gladijatori upućivali svoje molitve za povoljan ishod borbe.⁵⁷ Upravo su kršćani dotične poganske objekte dograđivali i adaptirali, stvarajući time oratorije, kapelice ili memorije za potrebe održavanja kulta brojnih mučenika.⁵⁸ Ne zaboravimo da se u tim novouređenim prostorima obilježavao spomen na brojne kršćane koji su pretrpjeli svoje mučeništvo upravo u arenama brojnih amfiteatara - *Salona*, *Dyrrhachium*, *Gortyna* i dr.⁵⁹ Stoga bi postojanje rimskog amfiteatra na području rimske Murse posredno mogla indicirati tzv. bazilika mučenika (*basilica martyrum*), koju spominje kršćanski pravnik i pisac Sulpicije Sever u svojoj kronici *Historia sacra*,⁶⁰ ako bi se arheološkim i drugim istraživanjima potvrdila „usuglašenost“ ubikacije te građevine.⁶¹ Usponom kršćanstva i održavanjem Milanskog edikta 313. godine, koji osigurava pravo i slobodu vjere unutar Rimskog Carstva, počinje stagnacija i degradacija rimskih amfiteatara. U skladu s novonastalim prilikama mijenja se i stav prema krvoločnim i okrutnim zabavama rimskoga svijeta. Konačnom afirmacijom kršćanstva kao državne vjere priređivanje gladijatorskih igara zabranjeno

47 Mišić 2013: 172.

48 Pinterović 1978: 107; Marin 2018: 129-131.

49 Pinterović 1978: 107.

50 Brunšmid 1900: 40.

51 (Brunšmid 1900: 40-41; Perinić Muratović 2003: 101, 107.

52 Arya 2002: 335; Mišić 2013: 172-173.

53 Arya 2002: 86.

54 Usporedi: Buovac 2013b: 143-145.

55 Plesničar Gec 2006: 31-32.

56 Buovac 2013b: 150-151.

57 Hornum 1993: 41-68.

58 Marin 2008: 254; Jeličić-Radonić 2009: 55-62; Buovac 2010b: 66-67.

59 Rendić-Miočević 2003: 172-175; Marin 2008: 254; Vassilakis 2009: 38.

60 Pinterović 1980: 62; Buzov 2010b: 308; Šimić, Filipović 1997: 55; Palfi 2017: 242.

61 Usporedi: Bulat 1989: 195-203; Marin 2018: 80.

je uredbom cara Honorija iz 404. godine. Iščezavanjem gladijatorskih igara amfiteatri gube prvotnu funkciju i društveni značaj, zbog čega počinje njihova degradacija i transformacija.⁶² U tom kontekstu možemo ujedno promatrati amfiteatar u Mursi, koji je nakon pada klasične civilizacije bio prepušten sudbini vjekova koja je prije ili poslije neminovno zadesila i ostale amfiteatre na području Rimskoga Carstva.

Sl. 9. Prikaz glinenog antefiksa iz Murse (izvor: Mursa 2018: 59)

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Vojna važnost rimskodobne Murse i njezine uloge na podunavskom limesu svakako je utjecala na izgled, urbanu fizionomiju i povijesni razvoj grada. Interdisciplinarnim naporima se u obliku sustavnog istraživanja posvetila posebna znanstvena pozornost problematici topografije Murse, koja se dotiče indicirane građevine amfiteatra u njezinu širem urbanom arealu (*extra muros*). Prvi podatak o postojanju rimskog amfiteatra na prostoru rimske kolonije Murse dobivamo od grčkog povjesničara Zosima iz 5./6. stoljeća u djelu *Ἱστορία Νέα* (*Historia nova*), u kojem opisuje čuvenu borbu između Konstancija i Magnencija iz 351. godine u građevini nazvanoj *stadion*, a koja se ovdje obrađuje.

U kontekstu uspoređivanja atletskih natjecanja (u stadionima) i gladijatorskih igara (u amfiteatrima) od ključne važnosti za ovdje obrađivanu problematiku predstavlja prijevod izvornika grčkog povjesničara Zosima. Naime, u predmetnom segmentu teksta spominju se protagonisti dotične građevine, odnosno "...onih određenih odiskona za natjecanje teško naoružanih". Kako bismo uspješno razriješili obrađivanu dihotomiju na primjeru razmatrane građevine u Mursi, opravdano se postavlja pitanje kojim je to sportskim natjecateljima u rimskom svijetu bilo potrebno

"teško naoružanje"?! Imajući u vidu kako se natjecatelji u antičkim stadionima za potrebe atletskih natjecanja nisu služili teškim naoružanjem, na ovome mjestu nedvojbeno postaje jasno kako je riječ o rimskim gladijatorima. Na temelju načinjenog prijevoda te posrednog spomena gladijatora i njihova specifičnog naoružanja (*armatura*) dobivamo konačnu potvrdu o atribuciji i namjeni te građevine, što je iznimno važno za topografiju i urbanizam rimske Murse.

Za potrebe istraživanja problematike rimskog amfiteatra u Mursi važna su i arhivska istraživanja. U tom kontekstu izniman je doprinos inženjera Radoslava Franjetića koji je na temelju terenskih proučavanja i katastarskog plana Osijeka iz 18. stoljeća napravio dragocjene rekonstrukcije tlocrta rimskodobne Murse. Terensko uleknučje izvan jugozapadnog ugla gradskih bedema, zabilježeno na mapama i planovima Osijeka iz 18. stoljeća, predstavlja pretpostavljenu lokaciju rimskog amfiteatra.

Arheološki i epigrafički nalazi, kao i religijski kontekst također upotpunjuju sliku o rimskom amfiteatru u Mursi. S obzirom na sadašnje stanje istraženosti problematike o rimskom amfiteatru u Mursi, postoji još niz pitanja i nepoznanica na koje ne možemo dati zadovoljavajuće odgovore. Tek bi provedena arheološka istraživanja konačno mogla dati precizniju sliku o spomenutom spomeniku u Mursi te u konačnici potvrditi ili opovrgnuti navode o možebitnom stadionu ili cirku.

⁶² Buovac 2012b: 63.

LITERATURA

- Arva, D. A. The Goddess Fortuna in Imperial Rome: Cult, Art, Text, (neobjavljena doktorska disertacija. Austin, 2002.: Sveučilište u Teksasu = unpublished PhD thesis.) Austin : University of Texas, 2002.
- Bekker, A. I. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Zosimos – *Ἰστορία Νέα*, Bonnae, 1837.
- Bomgardner, D. L. The story of the Roman amphitheatre, London – New York, 2000.
- Brunšmid, J. Colonia Aelia Mursa. // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 4(1900), str. 21-42.
- Bulat, M. Novi podaci za baziliku mučenika u Mursi // *лихрид, Зборник на трудови* 7(1989), str. 195-203.
- Bulat, M. Neobjavljeni rukopis ing. Radoslava Franjetića Keltske ljevaonice i topionice željeza kod Osijeka. Osječki zbornik, 24-25(1996-1999), str. 43-60.
- Bulat, M. Novija istraživanja antičke Murse // Mirko Bulat – arheolog Muzeja Slavonije. Osijek : Muzej Slavonije, 2007. Str. 370-377.
- Bulić, F. Po ruševinama stare Salone, Split, 1986.
- Buovac. M. Amphitheatres in the Republic of Croatia // Abstracts Book, 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Zadar, 2007.
- Buovac. M. Rimski amfiteatri na tlu Histrije i Dalmacije, Diplomski rad. Zadar : Sveučilište u Zadru, 2010a.
- Buovac. M. O sudbini kamena sa rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale // Klesarstvo i graditeljstvo, 22(2010)b, 2-1, str. 52-69.
- Buovac, M. Antroponimi, hagonimi i teonimi u djelu Alberta Fortisa Put po Dalmaciji // Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije, Zadar – Split, 2011. Str. 455-464.
- Buovac., M. O natpisnoj građi rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale // Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, 105(2012)a, str. 83-95.
- Buovac, M. Odras vjerske slobode na primjeru rimskih amfiteatara u istočnojadranskom kontekstu // IV. Kongres hrvatskih povjesničara 2012, tema: sloboda, Zbornik sažetaka, Zagreb, 2012b, str. 63.
- Buovac. M. Rimski amfiteatri na tlu istočnog Jadrana i zaobalja // *Histria Antiqua*, 21(2013)a, str. 129-156.
- Buovac. M. Duhovni svijet i božanstva gladijatora u sklopu rimskih amfiteatara na tlu današnje Hrvatske // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 46(2013)b, str. 135-157.
- Buovac. M. Arhitektura amfiteatara u rimskim kolonijama i vojnim logorima na području istočnojadranske obale = Architecture of the amphitheatres in Roman colonies and military camps along the eastern Adriatic coast // *Stoljeće* hrabrih - The century of brave, Program i sažeci, Zagreb, 2014. Str. 74.
- Buovac, M. Opus amphitheatralis: tehnike, materijali i konstrukcije rimskih amfiteatara // *Građevinar*, 70(2018), 10, str. 913-918.
- Buovac, M. Prilog boljem poznavanju formulacije / sintagme curam agens (amphi)theatri na području salonitanskog teritorija // *Latina et Graeca*, 39(2021), str. 39-46.
- Buzov, I. Kasnoantički grad i gospodarstvo u Iliriku // *Latina et Graeca*, 2(2009), 15, str. 59-98.
- Buzov, M. Antički gradovi u kontinentalnoj Hrvatskoj // 100 godina Arheološkog muzeja Istre u Puli: nova istraživanja u Hrvatskoj: zbornik radova. Zagreb – Pula, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 25(2010)a, str. 137-171.
- Buzov, M. The Topography and the Archaeological material of the Early Christian period in Continental Croatia // *Classica et Christiana*, br. 5/2(2010)b, str. 299-334.
- Cambi, N. Antika, Zagreb, 2002.
- N. Cambi... et al. Amfiteatar u Burnumu, Stanje istraživanja 2003. – 2005., Drniš – Šibenik – Zadar, 2006.
- Devoti, I. Teatri e anfiteatri di Roma antica, Alla scoperta dei monumenti piu suggestivi dell' antichita, Roma, 1997.
- Dodge. H. Amphitheatres in the Roman East // *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21 st - Century Perspective*, BAR International Series 1946, Oxford, 2009. Str. 29-46.
- Dyggve, E. L'amphitheatre: Recherches à Salone, Copenhagen, 1933.
- Filipović, S. Osijek – antika // *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 2006. str. 198-199.
- Futrel, A. Blood in the Arena: The Spectacle of Roman Power, Austin, 2001.
- Gardner Wilkinson, J. Dalmatia and Montenegro, London, 1848.
- Gibbon, E. The history of the decline and fall of the Roman empire, sv. II, Philadelphia, 1804.
- Glušćević, S. Zadarske nekropole od 1. do 4. stoljeća. Organizacija groblja, pogrebni obredi, podrijetlo, kultura, status i standard pokojnika (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru = unpublished PhD thesis, University of Zadar), Zadar, 2006.
- Goffart, W. Rome's Fall and After, London, 1989.
- Göricke-Lukić, H. Sjeveroistočna nekropola rimske Murse, Osijek, 2000.
- Gračanin, H. Bitka kod Murse 351. i njezin odjek // *Scrinia slavonsica*, 3(2003), str. 9-29.
- Gregl, Z. Rimljani u Zagrebu, Zagreb, 1991.

- Groh, S. Amphitheater in Noricum // Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien, 74(2005), str. 85-102.
- Günther, L. M. Griechische Antike, Tübingen, 2008.
- Hackett, J. L. Quantifying the popularity of amphitheatre spectacles in the roman west: do amphitheatre seating capacities indicate popularity levels?, Thesis. Birmingham: University of Birmingham - Department of Classics, Ancient History and Archaeology, 2019.
- Hönle, A.; Henze, A. Römische Amphitheater und Stadien: Gladiatorenkämpfe und Circusspiele, Luzern und Herrsching, 1984.
- Hornum, M. Nemesis, the Roman state and the games, Leiden, 1993.
- Hoti, M. Sisak u antičkim izvorima // Opuscula Archaeologica, 16(1992), str. 133-163.
- Hufschmid T. Amphitheatrum in Provincia et Italia. Architektur und Nutzung römischer Amphitheater von Augusta Raurica bis Puteoli // Forschungen in Augst, 43(2009), 1
- Janakievski, T. Antique theaters and monuments with theatrical problematical in the Republic of Macedonia, Bitola, 1998.
- Jeličić-Radonić, J. Amfiteatar i zapadni bedemi Salone // Tusculum, 1(2008), 1, str. 35-44.
- Jeličić-Radonić, J. The cult of the Salona martyrs in the amphitheatre // Hortus artium medievalium, 15(2009), str. 55-62.
- Junkelmann, M. Gladiatoren, Nürnberg, 2010.
- Juric. A. Grčka – od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001.
- Katavić, V. Antefiksi s područja Murse // Osječki zbornik, 28(2007), str. 57-75.
- Kirigin, B. Issa, Zagreb, 1996.
- Knezović, I. The worship of Savus and Nemesis in Andautonia // Arheološki vestnik, 61(2010), str. 187-202.
- Kovač, M. Gladijator s obale Drave // Tvrđa u Osijeku: katalog izložbe. Osijek : Muzej Slavonije, 2017.
- Kozličić, M. Istočni Jadran u djelu Beautemps-Beauprea, Split, 2006.
- Krizmanich, V. Doprinos poznavanju oblika rimskog amfiteatra u Puli // Jadranski zbornik, 10(1976–1978), str. 413-426.
- Leleković, T. Elija Mursa: novo čitanje grada // Arheološki radovi i rasprave = Acta et dissertationes archaeologicae, 19(2020), str. 77-161.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. Decline And Change in Late Antiquity: Religion, Barbarians And Their Historiography, Hampshire – Burlington, 2006.
- Lolić, T. ; Wiewegh Z. Urbanism and architecture // The Archaeology of Roman Southern Pannonia - The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, BAR International Series, Oxford, 2012. Str. 191-224.
- Lončar, M. Filološka analiza Porfirogenetovih vijesti o Hrvatima, doktorska disertacija, Zadar : Sveučilište u Zadru, 2002.
- München-Helfen, O. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture, Berkeley – Los Angeles – London, 1973.
- Manieri Elia, G. The Colosseum: Quality and efficiency of construction // Proceedings of the First International Congress on Construction History, Madrid, 2003., Str. 1345-1356.
- Maranti, A. Olympia – Die Spiele der Antike, Athen, 1999.
- Marin, E. Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krstionici // Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 24(2008), str. 251-256.
- Marin, E. Mursa : Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog Carstva = Colonia Aelia at the limes of the Roman Empire. (Edicija Mursa aeterna = Edition Mursa aeterna IV), Osijek, 2018.
- Marović, I. O godini razorenja Salone // Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, 99(2006), str. 253-273.
- Matijašić, R. Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana, 1. sv, Zagreb, 2009.
- Migotti, B. Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj // Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, Zagreb, 1994. Str. 41-67.
- Mimica, B. Slavonija od antike do XX. stoljeća, Zagreb 2009.
- Minichreiter, K. Zaštitna iskopavanja i eventualne mogućnosti konzervacije i prezentacije antičke Murse u Osijeku - Donji Grad // Zbornik radova Znanstvenog skupa Osijek kao polarizacijsko žarište, Osijek, 1981. Str. 137-142.
- Mišić, B. Cults and Religious Integration in the Roman Cities of the Drava Valley (Southern Pannonia), (unpublished PhD thesis), London : University of London, 2013.
- Palfi, A. Igazságok és tévhitek - Pannonia inferior amphitheatrumainak nyomában // Móra Akadémia, 4(2017), str. 237-251.
- Perinić Muratović. Lj. Vojnički kultovi u Mursi // Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 36, (2003), str. 97-112.

- Pinterović, D. Prilog topografiji Murse // Osječki zbornik, 5(1956), str. 55-94.
- Pinterović, D. Što znamo o urbanom razvoju Murse? // Materijali XIII - Simpozijum Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima - Varaždin 1975, Beograd, 1977. Str. 89-104.
- Pinterović, D. Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek, 1978.
- Pinterović, D. Basilica Martyrum u Mursi // Gunjačin zbornik, Zagreb, 1980. Str. 59-66.
- Pinterović, D. Mursa - romanizatorsko središte slavonskog i baranjskog dijela Panonije Inferior", in: J. Roglić (ed.), Zbornik radova Znanstvenog skupa Osijek kao polarizacijsko žarište, Osijek, 1981, 73-85.
- Pinterović, D. Mursa. (Mursa aeterna 1). Osijek, 2014.
- Plesničar-Gec, LJ. Emonski forum = Emona forum, Koper, 2006.
- Radić, M. Kasnosrednjovjekovni arhitektonski elementi kao spolije u osječkoj Tvrđi // Osječki zbornik, 35(2020), str. 19-26.
- Radman-Livaja, M. The Roman Army // The Archaeology of Roman Southern Pannonia - The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, BAR International Series, Oxford, 2012. Str. 159-189.
- Radman-Livaja, I. A Retiarius' trident from Siscia? // Arheološki radovi i rasprave = Acta et dissertationes archaeologicae, 19(2020), str. 31-52.
- Regan, K ; Kaniški, T. Hrvatski povijesni atlas, Zagreb, 2003.
- Rendić Miočević, D. Uloga amfiteatara u antičkom svijetu // Histria Antiqua, 9(2003), str. 169-178.
- Sanader, M. Antički gradovi u Hrvatskoj, Zagreb, 2004.
- Sanader, M. Imago provinciarum, Zagreb, 2008.
- Sardelić, M. Literary sources from the end of the 2nd to the end of the 6th century // The Archaeology of Roman Southern Pannonia - The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, BAR International Series, Oxford, 2012. Str. 71-92.
- Starac, A. The amphitheater at Pula, 2010.
- Stiglitz, H ... et al. Carnuntum // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, sv. II 6, Berlin – New York, 1977. Str. 585-730.
- Šimić, J.; Filipović, S. Kelti i Rimljani na području Osijeka: katalog izložbe. Osijek : Muzej Slavonije, 1997.
- Šišić, F. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925.
- Šušnjara, A. The practical guide to Croatia's archaeological sites, Split, 2008.
- Vassilakis, A. Phaistos, Athen, 2009.
- Vujović, M. Rimske igre u Srbiji: prikazi i epigrafski dokazi // Međunarodno arheološko savjetovanje – privatne i javne igre od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka, Materijali 24(2012), str. 20-22.
- Vukelić, V. ; Pernjak, D. Rekognosciranje i pokušaj ubikacije siscijanskoga amfiteatra // Povijesni prilozi, 44(2013), str. 7-26.
- Vukmanić, I. Dunavski limes u Hrvatskoj, Doktorski rad, Zaareb : Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet, 2017.
- Wilson Jones, M. Designing amphitheatres // Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, 100(1993), str. 391-442.
- Zaninović, M. Antička arheologija u Hrvatskoj // Opuscula archaeologica, 11-12(1987), str. 1-71.

ROMAN AMPHITHEATRE IN MURSA

SUMMARY

The military significance of roman Mursa and its role in the Danube limes certainly influenced the urban physiognomy and historical development of the city. The first information about the existence of amphitheater in Mursa is obtained from the greek historian Zosimus from 5/6. century, in the work *Ἱστορία Νέα*. Zosimus describes the battle between Constantius and Magnentius in the year 351, where that mentioned building was called a stadium. By studying historical sources, linguistic research and comparative analysis, we have established on the example of epigraphic monuments, it is not uncommon to mix terms of typology of ancient buildings for entertainment, such as stadiums or amphitheatres. The translation of the original greek text, the protagonists of the building are mentioned as *"...those specific for the competition of the heavily armed"*. Because the competitors in the ancient stadiums did not use heavy weapons for athletic competitions, it is clear that they were roman gladiators. Based on the indirect mention of

gladiators, we get the final confirmation of the attribution and purpose of the building.

For the purposes of researching the problems around the amphitheater in Mursa, archival research is also important. In this context, the contribution of engineer Radoslav Franjetić is significant, who, based on field studies and the cadastral plan of Osijek from the 18th century, made valuable reconstructions of the ground plan of the roman Mursa. The field depression outside the southwest corner of the city walls, recorded on maps and plans of Osijek from the 18th century, probably marks the position of the amphitheater. Archaeological and epigraphic finds, as well as the religious context, also complete the picture of the amphitheater in Mursa.

Keywords: Mursa, amphitheatre, stadium, gladiators, Zosimus.